
ПУБЛИКАЦИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

**“ЧЕЧЕК” ДЕП ШИИЖИТКЕН ҮШ КӨЖЕГЕЛИГ
ОПЕРАНЫҢ ЛИБРЕТТОЗУ (ЛИБРЕТТО ТРЕХАКТНОЙ
ПЬЕСЫ – ОПЕРЫ “ЧЕЧЕК”)**

Василий С. Салчак

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, научный сотрудник сектора литературоведения, Кызыл, Республика Тыва, Россия, kyrybazyr@mail.ru

Представляем к публикации архивный материал Рукописного фонда Научного архива Тувинского института гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики под названием: «Архив С. Пюрбю (№№ 1296-1345). Науч. арх. РФ. Д. 1302: С. Пюрбю. «Чечек» (либретто). Шиижиткен үш көжегелиг шииниң либреттозу (Либретто трехактной пьесы – оперы)». Время поступления данного материала: 14-го октября 1978 г., через 3 года после смерти Народного писателя Тувинской АССР С.Б. Пюрбю (1913-1975) от супруги Н.Д. Пюрбю-Филатовой. Либретто публикуется впервые. Партитура оперы с либретто будет издана отдельно. В мае 2025 г., как нам сообщали планируется постановка оперы (Кызылским колледжем искусств им. А.Б. Чыргал-оола).

Публикация либретто, написанного почти полвека назад классиком тувинской литературы С.Б. Пюрбю на основе его поэмы «Чечек». Издание классического тувинского произведения искусства послужит ценным источником для популяризации тувинской академической музыки, дальнейшего изучения (в музыкальных школах, организациях профессионального образования и культурных учреждениях Тувы).

* * *

Сураглыг композитор Саая Бюрбениң Тыва АССР-ниң Улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбюнүн “Чечек” деп шүлүглелинге үндөзилээн 1960–1970 чылдарда-ла бижээни “Чечек” деп операның партитуразы- даа, либреттозу-даа моон мурнунда долзу-биле чырыкче үнмээн турган.

С.Б. Пюрбюнүн эртем намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле бо чүүлдүн автору хөй чылдарда ажылдап келген.

С. Пюрбюнүн “Чечек” деп шүлүглелиниң либреттозун бижижип, кады ажылдажып көөрүнгө идегеп, А. Оюн биске дилеглиг келген.

ТГТШИ-ниң Эртем архивинде С.Б. Пюрбюге хамаарышкан бижилгелерни чыскаап, ниити даңзыны тускайлап бөлүктөп тургаш, ону парлаарынга хөй чылдар дургузунда белеткеп келген бис. С.Б. Пюрбюнүн 100 харлаан оюн таварыштыр «Сергей Пюрбюнүн тыва литература болгаш культурага хамаарышкан архиви (ТГШИ-ниң Эртем архивинде кадалаттынып чыдар архив материалдарының даңзызы)» деп номну (тург. В.С. Салчак, ред. У.А. Донгак) орус дылга 2013 чылда чырыкче үндүргөн бис¹. С. Пюрбюнүн бижээни либреттозунга хамаарыштыр ук номда Эртем архивиниң даңзылааны ёзугаар кылдынган, орус болгаш тыва дылдарда бижиттинген төөгүлүг барымдаалар бар. Ук бижимелдерни 3 кезекке чарып болур.

ТГТШИ-ниң Эртем архивинде чогаалчы С.Б. Пюрбюнүн архивинде дараазында материалдар бар: 1) Композитор А. Курченконун балет (опера-балет) чогаадып бижииринге чогаадыкчы чагы². 2) А. Курченко. «Чечек» деп балеттин (опера-балеттин) ажыл планы³. 3) С. Пюрбю. «Чечек» деп шижиткен үш көжегелиг операның либреттозу⁴.

Бистиң даап бодап турарывыс-биле, композитор С. Бюрбе “Чечек” деп шүлүглелге опера бижиир бодап алгаш, 1960 чылдарның эгезинде чогаалчы С.Б. Пюрбюге чагыг кириген турган боор. Чүгө дээрге 1961 чылдың төнчүзүндө азы 1962 чылдың эгезинде ажылдап кылдынган либреттонун бирги арнында сөзүглелдин ады кылдыр бижиттинген дараазында сөстөр бар: “С. Пюрбю. Чечек /либретто/. Шижиткен үш көжегелиг опера. ...» деп демдеглеттинген 19 арында сөзүглел ТГТШИ-ниң Эртем архивинде шыгжаттынган. Бистиң даап бодаашкынывыска бо архивте дараазында медээ бадыткал болуп турар: «С.М. Бюрбе [Кызылдан (11.03.1962) Ялта хоорайже, С.Б. Пюрбюге]: “Экии, Сергей Бакизович! ... «Чечектин» увертюразын оркестровкалап доозар чеде бердим. Силер кээп турунарда белен турар...”»⁵.

Бо хүннерде Кызылдың уран чүүл колледжиниң ыры салбырынын башкылары Э. Докулак, А. Ондар-Салчак, композитор А. Оюн (тургузукчузу,

¹Архив писателя Сергея Пюрбю по тувинской литературе и культуре (Реестр архивных материалов, хранящихся в Научном архиве ТИГИ) /Сост.: В.С. Салчак, ред.: У.А. Донгак/. – Кызыл, 2013. 144 с.

²ТГТШИ-ниң Эртем архиви. Бижимелдер фондузу. Көктөг № 1302, ар. 1-2. (А. Курченконун чогаадыкчы чагыгы – дараазында номга парлаттынган: Архив писателя Сергея Пюрбю по тувинской литературе и культуре (Реестр архивных материалов, хранящихся в Научном архиве ТИГИ) . – Кызыл, 2013. С. 85-86).

³ТГТШИ-ниң Эртем архиви. Бижимелдер фондузу. Көктөг № 1302, ар. 3-4.

⁴База ында. Ар. 5-23.

⁵База ында. Көктөг № 1344, ар. 31-32.

режиссеру) 1-ги – 4-кү курстарның сургуулдары-биле “Чечек” деп операны сценага долузу-биле салыр дээш белеткел ажылдарын эгелей берген. Тыва эртемде С.Б. Пюрбюнүн «Чечек» деп шүлүглелинге либретто дугайында медээ 2024 чылда У.О. Донорованың⁶ ТГТШИ-ниң XXVI «Эртем бижимелдеринге» база парлаттынган турган. Ук автор С. Пюрбюнүн 100 харлаан оюн демдеглеп турар чылында, «Чечек» деп шүлүглелдин орус дылда А.Ф. Емельяновтуң очулгазын 1974 чылда композитор А.П. Курченко сонуургап көргөш, аңаа үндезилээн шак ындыг аттыг опера-балетти бижиир күзелин илереткен дилег-бижики Тыва АССР-ниң культура яамызынче чорутканын база чогаалчының шүлүглелинде улустуң ырлары болгаш кожамык аяанның сөзүглелдерни шинчилээр айтырыгны көдүргөн.

Кызылдың уран чүүл колледжинин башкызы, композитор Аяна Оюн менден сүмө айтырып чедип келди. Ол бистиң институтка дилеглиг келген: «Композитор С. Бюрбениң 100 харлаан оюн демдеглеп, Мөңгүн-Тайга кожуунга концерт көргүзүп аалдап барган бис. Ынчан “2025 чылдың май айда база катап силерге бараан болуп, сураглыг композиторовус Саая Бюрбениң “Чечек” деп операзын күүседип кээр бис. Амдыызында ол операның хөгжүм-партитуразын аныяк композитор башкывыс Томас Монгуш компьютерде парлап белеткеп турар” деп чарлаан бис. Ук операның ырлап турар кезектерин тус-тузунда күүседикчи сургуулдар биле башкыларывыс ажылдап эгелей берген. Элдеп чүве – “Чечек” деп операның либреттозу чок болган.

Ынчангаш бо либреттону ТГТШИ-ниң эртем журналының архив материалдары чырыдар капсырылга кезээнге парлаары чугула деп көрдүвүс.

ТГТШИ-ниң эртем ажылдакчызы В.С. Салчак
парлаарынга белеткээн

⁶ Донорова У.О. С.Б. Пюрбюнүн «Чечек» деп шүлүглелинде тыва улустуң ырлары. Ученые записки. Выпуск XXVI (Текст) / Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва; ред. кол. В.Д. Март-оол (отв. ред.), О.Д. Натсак (сост.) [и др.]. – Абакан : хакаское кн. изд-во им. В.М. Торосова, 2023. – С. 157-164.

С. Пюрбю
ЧЕЧЕК (либретто)
Шиижиткен үш көжегелиг опера.

Киржикчилери:

Чечек – 18 харлыг уруг.

Мерген – Дүрзүң-Мээреңниң чалчазы. 20 харлыг оол.

Хая – аңчы арат.

Кара-Кадай – Хаяның кадайы.

Мөңзүүле – Дүрзүң-Мээреңниң оглу.

Кыдат чанчын.

Элбек – кызыл-шериглерге ужурашкан ашак.

Номчукчу болгаш ийи хаа, бир дүжүмет.

БИРГИ КӨЖЕГЕНИҢ БИРГИ КӨРГҮЗҮҮ

Чай. Каишал хем ишти, диңмирээшкинниг, кызаңнаашкынның чаңнык дүжүп турар чаъстыг кезээ. Хаяның өөнгө Чечек ыглап чүгүрүп келир.

Чечек: – Авай! Ачай!

Хая: *(уткуй үнө халып келгеш, өөнчө киире бергеш ырлаар)*
– “Өскүзүнен өлбес” дижир
Өргүн чоннуң чугаазы бар.
Аңчы Хая, Кара-Кадай
Адаң-иен болгай бис аан.

Чечек: – Чүгеним чок, эзерим чок,
Чүгүрүктү канчап мунайн.
Чүглүг куш дег, чалгыным чок,
Чүрээм канчап оожуктурайн?

Эзерим чок чүгеним чок,
Эмдик ойну канчап мунайн.
Эзир куш дег чалгыным чок,
Эргим чуртту канчап эргийин?

(Чаъс аязы бээр. Өг даштынга оолдар, кыстар аяар чедип келгеш ырлажыр)

Кыстар: – Чодурааның чокпак чечээ
Кандыг талдан үнер чүвөл?

Чойган ышкаш сынныг Чечек
Кандыг хейден төрөөн чүвөл?

Казылганның кызыл кады
Кандыг дөстөн үнөр чүвөл?
Каттыраңнаан чараш Чечек
Кандыг хейден төрөөн чүвөл?

*Чечек үнө халып келгеш, “Ак-ыяш” деп танцыны теп, ойнай бээр. Танцы
төнгөн соонда ийи хаа чедип келгеш, уругларны тарады сывырыпкаш,
өггө кире халчыл келир.*

Бирги хаа: – Үндүт негеп келдим, Хая,
Үжен кишти уштуп өргү.

Хая: – Өштүг ышкаш хугбай чыл-дыр.
Өлүк чокта чүнү бээр мен.

Ийиги хаа: – Саап орган, амыланган
Чаңгыс инээң айдап аар бис.

Хаалар шириин үнө халыырлар. Шупту өгден үнүп келгеш, килеңниг көрүп турарлар.

Чечек: – Улус шупту дөмөй эвес,
Араатан дег чулчуп чижир
Ужуру чүл, билбес-тир мен.
Айтып берип көрем, ачай.

Кара-Кадай,
Хая: – Эктинейден ээгий кээрге,
Эрээн шокар Теректигни
Ээрем ышкаш ханы терең
Элег, түрег дола берген.

Коъдан хойну кырып төткен
Кокаарак деп чилбилер хөй,
Хоптак чазый Дүрзүң-Мээрөң
Кожуун, суму куруглатты.

Дүрүм кайдал? Чөвүн, шынын
Кандыг черден айтырарыл?
Дүржоктарның саваажогун
Кандыг хаанга билдиртирил?

– Өжүн боду негевээже,
Өске кым-даа болушпас-тыр.
Туттундурбас ындынныг ыр
Туругларга чаңгыланыр.

Чечек: – Аьдым чиген коккаарактын
Азыг-дидин сыккан болза,
Адам каккан дүжүметтин
Ала караан дешкен болза.

Инээм чиген коккаарактын
Ийи азыын сыккан болза,
Ием каккан дүжүметтин
Ийи караан дешкен болза.

Ядыы чонну хемдип чоруур
Чазый байлар буктар ол-дур.
Оьктуг-боолуг өжээн алыр
Оол болган болурумгай.

Хая: – Элбек сугга баргаш келиил,
Эки, бакты сүмележиил,
Өрү, куду ыравас сен,
Өөң ээлеп орам уруум.

Хая биле Кара-Кадай чоруй баарлар. Чечек ырлаар:

Чечек: – Өң-не бүрүн чечек үнгеш,
Оңуп калыр, кээргенчиг,
Октаргайга кижиге төрээш,
Өлүп калыр хомуданчыг.

Чайнын көгү четчип үнгеш,
Оңуп калыр кээргенчиг,
Чырык черге кижиге төрээш,
Өлүп калыр хомуданчыг.

Мерген: *(Аяар чедип келгеш, ырлай бээр)*
– Булуттавас Булуң-Шынаа
Чүгө ынчап булуттады?
Муңгаравас күжүр дыңмай,
Чүгө ынчап муңгарадың?

- Чечек: – Айт-ла бажын кымчы билир
Аарышкылыын канчаар ыңай.
Кижн бажын кижн билир
Хилинчектиин канчаар ыңай!
- Багай кижн көрбээн болгаш,
Бастыргы дег келдинер бе?
Бай-ла кижн төлү болгаш,
Бардам-дүржок чаңыңар бе?
- Мерген: – Шала соктаан кадыг хөм дег,
Урук туткан холумну көр.
Салааларым көстүп чоруур
Улдуңумнуң ойбагын көр.
- Бардам багай чаңым-даа чок,
Байның төлү эвес-тир мен,
Дүржок, калчаа аажым-даа чок,
Дүрзүң-Мээрөң чалчазы мен.
- Ийилээн: – Алдын-сарыг, хүрөң-кызыл
Айыраңнаан чечек бүргээн
Кайгамчыктыг чаагай чайны
Кандыг чүвээ деңнеп сөглээр!
- Каразынга дужар дээштиң,
Каастанган уруг дег-даа,
Челээш өңү быдарааштың,
Черге дүжүп турган дег-даа.
- Көжеге хаар.*

БИРГИ КӨЖЕГЕНИҢ ИЙИГИ КӨРГҮЗҮҮ

Айдың дүне. Алаак чер. Аныяктар чыгып келир.

- Аныяктар: – Он-на бештиң дүнү келди,
Ойнап, хөглөп алыылыңар.
Ортузунда турган өгдө
Ортун-карам үндүрүңер.

Бир оол, бир кыс ырлажыр:

– Үнелелге бараан боор
Үнүм өткүт эвес бол,
Ырлаксаам кээр ырлар бар
Ылавылап сактыр мен.

Чурттувустуң кыстары
Чуруп кагган чурук-ла.

Хор: – Ыржым өйде чүрээмни
Ындынналдыр хөгледир
Сагыжымда ырлар бар
Сакты хонуп келир мен.

Черивистиң кыстары
Черден үнген чечек-ле ийин.

*“Ак-ыяш” деп танцы. Танцы төнгөн соонда аныяктар тарай бээр. Мөңзүүлө
Чечектиң холундан туткаш, сөөртүп бар чорда, Мерген халып келгеш, Мөңзүүлени
моорады туткаш, ойтур идипкеш, Чечек-биле иелээн ыңай болурлар. Ийи хаа эртип
бар чорааш, моорап чыткан Мөңзүүлени көрүп каар.*

Бирги хаа: – Өлгөн кижиге чыдыр көрөм.

Ийиги хаа: – Өршээ, дадай, буктуг хей-дир.

Бирги хаа: – Бурган өршээ, амы-тыным,
Букка шын-на душкан-дыр бис.

Ийиги хаа: – Кандыг кончуг азалыг чоор,
Хамга бараал, дүрген чоруул.

Бирги хаа: – Богда кегээн, моон соңгаар,
Боже мал-даа чоргуспас-тыр.

Тейлээш дедир ыңай болурлар.

Көжеге хагдынгаш, ажыттына бээр.

*Хаяның өө. Кара-Кадай дааранып олулар. Хая аңнап чорааш, чаа келген,
боозун чүлгүн, аштап олулар. Өг иштинде аң эьди, кежи көстүр.*

Хая: – Малым-даа чок, эдим-даа чок,
Баксыравас уруг боор мен.
Баксыравас чүңдел дize,
Байлак улуг Тандымайда.

Ийи хаа кире халчын келир.

Хаалар: – Дүрзүң-Мээрeң кыштаан септээр,
Дүгүн салыр, хөмүн эттээр
Сигенин-даа кестирер дeэн
Силерни бис сүрүп чор бис.

Хая: – Арагалыг барайн дээрge,
Агым-даа чок, сүдүм-даа чок.
Ам бо дораан чедейн дээрge,
Аъдым-даа чок, хөлгeм-даа чок.

Сарыг сыптыг бижeэм биле
Чандыр дегбес боомдан өске
Хайыраатаа белeэм-даа чок.
Ха-ха-ха – ха-ха-ха-ха-ха!

Хаалар хорадап үнe халыырлар.

Хая: – Хыктыгларның хыы ханмас,
Кылынганым чүү-ле ирги?
Өштүглерниң өжү ханмас,
Өлүргеним чүү-ле ирги?

Эдим, малым чок-даа болза,
Элег, түрег сагынмас мен.
Эзириктиг ээр-ле Тандым
Эргилдимзе*, тодар-ла мен.

*Дөрт дүжүмет кире халчын келгеш, Хаяны хүлүп алгаш чоруй баарлар.
Кара-Кадай Чечекти куспактапкаш, Хаяның соондан көрүп, ыглажып турарлар.*

Көжeгe хаар.

* Эргилдимзе ~ диал. – сөзүглeлдe чогаалчы мынчаар бижип каан, лит. – эргилзимзе.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕНИҢ БИРГИ КӨРГҮЗҮҮ

Күскү сарыг аьрга иштинде кижиги эриидээр чер. Хаяны хулун алган ийи хаа эриидеп турар. Көзүлбесте шимээн: – Хак! Хак! – дээн үннер дыңналыр. Торгу тоннуз дүжүмет көстүп кээп, байысаар.

Дүжүмет: – Хаан-төре хоойлузунга,
Хайырааттың амызынга,
Кыжанганың ужуру чүл,
Кымнар-биле сүлчээлиг сен?

Хая: – Таңды ышкаш кара нүгүл –
Даш дег акты хөмө баспас.
Кандыг херек кылып каан дээш
Ханымны төп турар силер?

Эдим, малым былаап алгаш,
Эдим шылаан ужуру чүл?
Өжээн өлбөс, назын кырыыр,
Өлүрдөн бээр көөр силер!...

Дүжүмет Хаяны алагадапкаш, хааларже “аппарыңар” деп имнепкеш ыңай болур.

Бирги хаа: – Өрттеп мунар аьды бар бе,
Өзөп чиптер хою бар бе,
Бачыттыгны мону чоорул,
Бажын кескеш азып каапса.

Ийиги хаа: – Бужар чүве кылгаш чоор бис,
Бурган чарлыын эдерээли.
Төре херээ аңдарыптар шаа бар-бе,
Төөгүнү коптарыптар билии бар-бе,
Бээзи ноян чызаанынче
Бектеп хүлээш чорудупкай аан.

Хая: – Дарлал ээзи дүжүметтер
Дазагар көк тулуптар-дыр.
Төрээн чуртка чүге-ле олар
Төөгүде тывылган чоор.

Делегейге чаңгызы-даа
Дедир төрүп турбас кылдыр
Көстүг отка өргөзгөннөр,
Хөөржүзүннөр, сөнээзиннөр!

Хаяны моорады шапкаш, сөөртүп чоруй баарлар.

Кара-Кадай биле Чечек чедип келир.

Кара-Кадай: – Чүрээм болган ынак эжим кайда ирги?
Чүү деп ыяш бажындыва асчык ирги?
Үтче, хосче бажын кескеш октапчык бе,
Үгү куштар сөглөп берген болзуңарза.
Күдөр шыырак эъди-ханы соглу берген.
Күжүр сөөгү сайлы* берген чыдыр ийнен.
Оода чаңгыс көрүп алган болурумгай,
Оргу-делгем хаваандан бир ошкаарымгай.

Үнө бээрлер.

Караңгылай бээр. Аныяктарның ыры, танчызы.

Аныяктар: Он-на бештин дүнезинде
Ойтулааштап алыылыңар.
Ортулуктуң ак-ла талын
Шоор кылып ойнаалыңар.

Чечек: – Алдан аъттың аразындан
Кара-Доруг бедик ышкаш,
Узун-дынын шеле тырттып,
Ушта чүткүп турган ышкаш.

Арбын чоннуң аразындан
Карам караа менде ышкаш,
Уян чүрээ саргып, аарып,
Улуг тынып орган ышкаш.

Аныяктар тарай бээр. Чечек Мергенни манап артып каар.

Мөңзүүле чедип келгеш, Чечекче чөңгээлээр.

Мөңзүүле: – Эңмек дыттың бажынайда
Эзир чүглүг согун калды.

* Мында ~ сайлы берген – сайгарлы берген~ 'аай-баш чок тарай берген' дээн утканы илредип турар.

- Чечек: – Эрге кара Чечеккейде
Эвээш, биче сеткил калды.
– Кедереве, кедереве,
Хей-ле черге кедереве.
Хей-ле черге кедерээштиң
Хендирбелиг мойнуң сыктың.
- Мөңзүүле: – Чээреннери дезиг-даа бол,
Белден ырап кай-ла баарыл?
Чечекейи хедер-даа бол,
Менден чайлап кай-ла баарыл?
- Чечек: – Байның оглу бардам мен дээш,
Бажың-биле кылаштава,
Туразында чоргаар мен дээш,
Душтуктугга туралава!
- Мөңзүүле: – Алыр-албас айбычыны
Артык ынак сарыым диве.
Аксым сал дээн челер ойга
Аъттаныылы, чажам диве.
- Чечек: – Чүглүг куш дег чүректиг мен,
Чүгүрүкке ушкашпас мен.
Сеткилим дег өңнүктүг мен,
Ческинчидир сени чоор мен.
- Мөңзүүле: – Болчап алган болчанайның
Болдунганын көргей-ле сен.
Бодап чоруур күзелиңниң
Боттанганын көргей-ле сен.

*Чечектиң холундан сегирип алгаи дап бээрге, Чечек ушта соккаш ыңай болур.
Сценаны долгандыр маңнап чорда, Мөңзүүле четкеи, холдамнажып тура ужур
базып алыр. Мергенниң ырызы дыңналып келир.*

- Мерген: – Чодурааның чокпак чечээ
Кандыг талдан үнген ирги.
Чойган сынныг Чечекмааны
Кандыг кадай төрөөн ирги.

Улуг дагның кырынайдан
Бараан шуурган ыравазын.
Уруг күжүр Чечээмейден
Бодалымның салдынмазын.

Мелдер дайым тура дүшпө,
Белдин шөлү кызырылзын.
Салгын-сырын эстеп хады,
Чагызымга үнүм четсин.

Мерген көстүп келирге, Мөңзүүле Чечекти салыпкаш, тура халып келир.

Мерген. – Кускун караа холуң дегбе!
Адым-сураам үнген хей мен.
Хунааш-былааш кылыксава,
Адаанымны алыспас мен.

Мөңзүүле: – Сокса, сойлук! Соңгаар олур,
Шоюшкааңны өрү тырттын!
Адың-сурааң үнген болза,
Адап келир адаң кымыл?

Мерген: – Аттыг-чарлыг адам дээрин
Араатанзыг Дүрзүң ол бе?
Сурадыксаар сурааң дээрин
Суму чоннуң каргыжы бе?

Мөңзүүле: – Тоткан эник ээзин ээрер,
Дора-өлчүк оон дора.
Калчаарава, халыыдава!
Карааң деже шааптар мен.

Мерген. – Харын бодуң калчаарава,
Халызыңза бодуң шоруң.
Байыыргава, бардамнава!
Бажың чара шааптар мен.

Чечек чүгүрүп кээп, Мергенден куспактаныптар.

*Мөңзүүле халып келгеш, Чечекти Мергенден чара тырта бээрге, Мерген ону ийи
эгинден туткаш, бөөлдеп-бөөлдеп, сценадан үндүр октаптар. Мөңзүүлениң човууру
чоорту ырап чоруй баар.*

Хорга үдеткен Чечек биле Мергенниң дуэди:

Чечек: – Канчаарың ол, күжүр ынаам,
Хайлыг шошка чүге кирдиң?
Чаргы-чаалы орта деп бе,
Чаагың дөгеп бээр сен бе?

Мерген: – Чогуш-кырыш эревээн мен,
Шоглап келген шорузу-дур.
Канчап-канчап канчаарларыл
Карам сенден чарарлар бе.

Чечек: – Туман-булут диргелип кээп,
Дуруг дагны дуглай бүргээр,
Туразында Дүрзүң талаар –
Тудуп, баглап алгаш-ла баар.

Мерген: – Амыраамдан чарылзымза,
Амы-тынның дүжүү-даа чок.
Күзелимни кыпсып чоруур
Хүнүм чүгле чаңгыс сен-сен.

Куспактажы бээр. Ыракта сөс чок дуюкаа хор.

Мергенниң ырызы.

Мерген: – Хая ирей канчап баржык,
Бээзи ноян чызаанынче
Кара ажыт шөлүпчүк чоп,
Мени база ынчаптарлар.

Өскен төрээн черивиске,
Өвүрге, ам сыңмас-тыр мен.
Кара баарым чамдыы болган
Карам сени канчап каар мен.

Сеткилимде тудуш болган
Сенден өске бодалым чок.

Өөрүшкүнү, муңгаралды
Чартыктажып, кады көөр мен.

Өлүр-даа бол, кады баар мен,
Чарлып болбас чүрээм сен сен.
Ары черже, хары чонче
Ажа берээл, ажырбас бис.

*Кара-Кадай чедип келир. Аныяктар Мерген биле Чечекти долганып кээп,
сымыражып турарлар.*

Кара-Кадай: – Оглукужуум, канчаар сен ам?

Мерген: – Үүлемни өске-биле
Үлөшпөс мен. Бодум билийн.
Хей-ле ынчап хөлзээш канчаар.
Келген шаанда көргөй мен аан.

Чечек: – Чаа чалбак болган черге
Чаңгыс кижиге эннежир бе?
Сүрүп келзе, алдырбайн баар
Чүглүг куш дег аядың чок бе?
Баксыраза, кежиин шаңнаар
Байлак, улуг таңдың чок бе?

Мерген: Өргөөлөрдөн артык делгем
Өндүр бедик Таңдым-даа бар.
Артка, сынга тура дүшпөс
Арбас, турбас аядым-даа бар.
Сени каггаш, черге чааскаан
Чежеге дээр шыдажыр мен.

*Аныяктар тарап чоруп турар.
Сценага Кара-Кадай биле Мерген артып каар.*

Кара-Кадай: – Шаг-шаа-биле турар эвес,
Чавылдак оят оңмас эвес,
Дөңгү ириир, кинчи үстүр,
Төре херээ тайлыр дижир.

Кем чок бисти канчаарларыл?
Хей-ле ынчап муңгарава.
Канчап билир кажан бир хүн
Катап биске чедип кээр сен.

Чечек чүгүрүп келир.

Чечек: – Чедип келди! Канчаар бис ойт!

*Мерген ол угже көргөш, шириин турар. Сценаның бир талазындан
Дүрзүн-Мээрең баштаан дүжүметтер көстүп келир. Мерген шурай бергеш,
Дүрзүң-Мээреңни ойтур таварыптарга, өскелери доңгайып чыткылаптар.
Элээн болгаш ковайып келирге, кым-даа чок, арлы берген болур. Дүжүметтер
бот-боттарып буруудатчып турда, Дүрзүң-Мээрең алгырар.*

Дүрзүң-Мээрен: – Кончуг четкерни сүрээлиңер! Туткаш, аргактыг алды
мойнун адырбааже!...

Шоогайнып чоруптарлар.

Көжсеге хаар.

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

Бирги көргүзүг. Көжсеге мурнунга номчукчу.

Номчукчу: – Самага деп сарыг чечек
Шатты дургаар чатгы берген.
Чечээвис-даа шуудай берген,
Сестир, коргар чүвези чок.
Таныттынмас даңгына дег,
Даайы, күүйү каастап алган
Дүште-даа чок чурттап чорда,
Дүрзүң-Мээрең Мөңзүүлөгө
Чечекти кээп кудалаан деп,
Аяс дээрден динмирээн дег,
Сүрээденчиг чугаа үнген.
Чечек бажы четчирден бээр
Чедирер деп мындыг болган.
Куда дүжер хонук, хуусаа

Ынча-мынча чедип келген.
Куду, чамы аймаан Чечек
Ыглап-сыктап, чөгөл төткен.
Ак өг шагда белен болган,
Аъткараын манап турган.
Көжүртүр дээш Дүрзүн-Мээрен
Көвей улус чорудупкан.
Чажын чарып, чалаа-кара,
Чавагазын өрүп берген.
Куйга-шуру, сырга-дээрбек
Кулактарын шөе баскан.
Чечекти ам баштаңгылап,
Чедирер деп дерип турда,
Хенертен-не келин читкен!
Кежээге дээр келбейн барган.

Номчукчу үнө бээрге, көжсеге ажыттынар.

*Аьрга чарык. Баарында хем агып чыдар, хая кырында деспек черде
Чечек каас хептиг ырлап орар.*

Чечек: – Аьргаларның ыраажызы
Айлаң-куш дег чоргаар болза,
Калбак хову коңгулууру –
Хамнаарак дег шөлээн болза!

Чаржык-түвек чеже хүлээр?
Сагыш, чүрээм амыразын!
Кылык, чеме чеже дыңнаар,
Кылаң саарыг хөөрүм болзун!

... Чаңгыс бодум чаравадым,
Чараш карам дириг чорзун.
Чаштан чарган хугбайлардан
Чанмас өжүм негеп алзын!

*Чечек удуй бээр. Дүжүнде дүжүметтер азалар болу берген танцылап,
халдап кээп турар. Мөгүдөп чыда, оттуп келгеш алгырыптар.*

Ыракта Мергенниң ырызы дыңналыр.

Мерген: – Мелдер дайым тура дүшпө,
Белдин шөлү кызырылзын.
Салгын, сырын хадып эстеп,
Чаңгызымга үнүм четсин!

Чечек: – А-аа-уу-у Мерген!

Мерген чедип келир. Чечек шурай бергеш куспактаныптар.

(Музыка)

Чечек: – Кандыг черден адап-сурап,
Канчап маңаа чедип келдин?
Чаяан, бурган ачызы бе?
Салымывыс ындыызы бе?

Мерген: – Эжен чарлыы чадап каанда,
Ээр Танды бисти чарбас.
Чалбырааштыг күзел чокта,
Чаяан, бурган дуза болбас.

Чечек: – Дургун дүржөк чүвелерни
Тудуңар дээр, кагыңар дээр
Кадыг хала ыравас-тыр,
Канчап чурттаар улус боор бис?

Мерген: – Аржай буурул Тандывысты
Аал кылып чурттаай-ла бис,
Аргажоктуң кыры келзе,
Алдайже-даа ашкай-ла бис.

Мерген шай хайындыра бээр. Элбек ашак чедип келир. Чолугуп мендилежир.

Элбек: – Мындаа бир хүн аннап чорааш,
Мындыг чүвээ таварыштым:
Орай кежээ одаам долдур
Орус шериг сөктүп келди, –
Ыдым читкен, угааным чок.
Ыңай боор дээн – шимчеттинмес!
Чанчын-на боор, бир-ле киж
Чанымда кээп олурупту.

– Ядыы чонга эрге тыпсып,
Ядаралды узуткаар дээн:
“Кызылдар бис” – дижир чорду.
Кыска дүннү кады чаргаш,
Хүнезинин, огун-чемзээн
Артыкшылап меңээ бергеш,
Хүнче уткуй тугун чалааш,
Аъттангылааш чоруптулар.

Элбек ашак байырлашкаш чорунтар. Чечек, Мерген Элбекти үдөп каар.

Чечек: – Чежеге дээр манаар бис ам?

Мерген: – Шагы кээрин манапас дээш,
Чаңгыс кижичүмү канчаар?

Чечек : – Көшкө куду чуулган дашты
Өскө даштар эдербес бе?
Өөрүң сеңээ каттышпас бе?

Мерген: – Сагыжымны саарзыкталдыр
Чааскаандырың канчап каар мен.
Аьрга-биле сөстүг эвес,
Аштаан бөрү келзе канчаар?

Чечек: – Мээрөң, чалаң бырашпаанда,
Мелегей аң мени канчаар.
Алды, чеди хонук туржук,
Айда-даа бол ажырбас мен.

Мерген чөпшээрешкеш, Чечек-биле байырлашкаш чорунтар.

*Караңгылап келирге, Чечек удуп чыдып алыр. Мөңзүүлө баштаан
боо-чепсектиг улус Чечекти тудуп алгаш баар.*

Көжеге хагдына бээр.

Көжеге мурнунга номчукчу үнүп келир.

Номчукчу: – Топтуг, топчок чугаалардан
Торгалыгга Чечек душ бооп,
Мөңзүүлөге туттурган деп
Мерген ындыг медээ дыңнааш,
Ынаар-мынаар арай бүдүү

Ылавылап сурап кээрге,
Аргалыкта камыңнарже
Аппарган деп чугаалашкан.
Мөңзүүлени истеп кээрге,
Кезек камың баштап алгаш,
Бөгүн маңаа дендеп хүнзээш,
Кедээр аалче үнген дишкен.
Мерген орай сүрүп келгеш,
“Бээр үн” деп кый деп алгаш,
Көстүп үнүп кээри билек,
Хөрээндиве боолавыткан.
Чаатыга Мерген кээрге,
Чалзып баштаан кезек улус
Аргалыкче халдаар дижип,
Аъттаныр деп белен турган.
Элбек ашак баштап алган
Элээн кижиге база келген.
Хавыртканнар сургазын дээш,
Багай-оолду дуюкаалап,
Камын шериг баараңынче
Баш удур бадырыпкан.
Караңгылап кээри билек
Хамык улус аъттаныпкан.
Морзаң-мөрзең даштар туржук,
Доора-Дагны чара шапкан,
Моондак билбес Улуг-Хем дег,
Дошкун килең хайнып үнген.

Номчукчу үнө бээрге, көжеге ажыттынар.

*Өг иштинде меделер чок Чечекти Хая тудуп алган олурар. Көзүлбесте эзирик
улус шуугап турар. Чечек миннип келгеш:*

Чечек: – Кырган ирем, канчап барган,
Чеже болган кижиге боор мен?
Кастар ышкаш шулурашкан,
Кандыг, кым деп улузул бо?

Хая: – Кырың сынык кижиге чордун,
Дүүн кежээ эккелдилер.

Кыдат чанчын хөглезин дээш,
Дүрзүң-Мээрең дужаап берди.

Кырган чанчын демин чорааш,
“Эртен бо кыс экирзин!” деп
Кырза ышкаш, шартыңайнып,
Эмчилерге дужаап кагды.

Хаа, дүжүметти эдерткен кырган чанчын эзирик кирип келир.

*Хаяны хаа, дүжүметтер үндүрө бээрге, чанчын өөрүп, Чечектиң чаагын,
бажын суйбап, куспактай бээрге, Чечек ойтур тептер. Чанчын тура халып олурда,
боо даажы дизирткайны бээр. Чанчын барба иштинче бажын суптар. Мерген,
Хая, Элбек кире халып келирлер. Чечекти Мерген көдүрүп аар.
Кызыл-шериглер болгаш оон-моон улус чыгып кээп турар.*

Хор: Дөңгү, кинчи чүктевес бис,
Төрөөн чурттуң ээлери бис.
Хосталганың өндүр тугун
Холувустан салбас-даа бис.

Чоннуң күзөөн чырык хүнү,
Чолдуң бедик чоргааралы,
Өөрүшкүлүг чуртталгавыс
Өшпес мөңгө чайынналзын!

Көжсеге хаар.

Науч. арх. ТИГПИ. РФ. Архив С. Пюрбю (Д.Д. 1296-1345). Д. 1302.
Машинописные тексты. Всего 23 л.

Подготовил к печати:

Василий С. Салчак, научный сотрудник сектора литературоведения, Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве РТ, Кызыл, Россия; 667000, Россия, Республики Тыва, г. Кызыл, ул. Кочетова, д. 4.

E-mail: kыrybazyр@mail.ru

Author ID РИИЦ: 793062

Vasily S. Salchak, Researcher in the Literature Studies Sector, Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Socio-Economic Research under the Government of the Republic of Tatarstan, Kyzyl, Russia; 667000, Russia, Republic of Tyva, Kyzyl, Kochetova str., 4.

E-mail: kыrybazyр@mail.ru